

РОЗВІДКИ

УДК 930, 2 : 930.1 «XIV/XVII»

Іван Тимів

●

ТУРЕЦЬКІ Й ТАТАРСЬКІ НАБІГИ XV–XVII ст. НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ПРИКАРПАТТЯ

У статті розглянуто творчі напрацювання вчених-істориків Львова та Івано-Франківська із вивчення проблеми турецьких і татарських набігів на українські землі в XV–XVII ст. Здійснено історіографічний огляд їхніх наукових публікацій із означеної тематики, проаналізовано питання, які порушували у своїх дослідженнях історики, показано особливості розвитку теми, уточнено окремі факти, пов'язані із ординськими набігами, узагальнено науковий доробок учених і визначено напрямки подальших досліджень зазначеної теми.

Ключові слова: історіографія, турки, татари, набіги, дослідження, спустошення, втрати.

Історія дослідження турецьких і татарських набігів, які були в ті часи чи не найбільшим лихом для українського народу, завжди цікавила прикарпатських істориків. Наукові дослідження цієї проблематики пов'язані із творчістю таких вітчизняних учених, як Іван Крип'якевич [14, 15], Микита Думка [7, 8], Ярослав Дашкевич [4, 5], Ярослав Павлович Кісь [9, 10], Володимир Грабовецький [2, 3], Богдан Гаврилів [1], Ярослав Іванович Кісь [11, 12], Михайло Паньків [18, 19], Петро Сіреджук [21–24] та інших.

Мета цієї статті – здійснити огляд наукових праць і публікацій із означеної тематики, розкрити проблеми, які порушували у своїх дослідженнях історики, уточнити факти, пов'язані із ординськими набігами, узагальнити досягнуті напрацювання вчених і визначити напрямки подальшої пошуково-дослідницької праці з вивчення зазначеної теми.

Актуальність досліджуваної теми обумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці за підсумками історичних досліджень прикарпатських науковців з порушеної проблеми.

Дослідження історії турецьких і татарських набігів на українські землі у XV–XVII ст. на Прикарпатті пов'язано із активізацією наукових досліджень військової історії України. Важливим внеском у її вивчення є творчий доробок історика Івана Крип'якевича. Невтомними зусиллями вченого й ще чотирьох авторів у 1935–1936 роках у Львові побачила світ «Історія українського війська» [14]. Це була перша аналітично-синтетична українська військова історія, науково-популярна за зовнішнім оформленням та критично-наукова (на жаль, позбавлена підрядкового наукового апарату) за своїм змістом. Основним автором книги став І. Крип'якевич. Йому належать дві перші частини: «Військо княжих часів» (с. 3–129) та «Запорозьке військо» (с. 133–289), а також загальна концепція видання [4, с. 4–5].

© Тимів Іван Миколайович – завідувач Етнографічного музею Калущини, історик.

Вихід книги лише частково заповнює ту велетенську прогалину, якою є цілковита відсутність військової історії України. Складовою частиною майбутнього, нового видання «Історії...», на думку Я. Дашкевича, – повинна стати історія військової справи кочових народів (половців, печенігів, калмиків) та Кримського ханства [4, с. 3, 7].

Матеріал книги Крип'якевича має головним чином джерельне походження, хоча є вставки з творів Боплана, Блеза де Віженера та інших давніх авторів. На основі інвентарних описів та ілюстрацій дослідник характеризує стан військово-технічного забезпечення фортець Львова, Перемишля, Глинян та ін. Докладно пояснює призначення різних типів гармат, подає узагальнені дані про гарматний арсенал України в 1640 році (81 гармата). Розповідає про різні види ручної зброї у XV–XVII ст. та типи оборонних укріплень, замки, бастіони (п'ятикутні оборонні споруди) [15, с. 147–160] тощо.

Початком ординських вторгнень в Україну Крип'якевич, як і академік А. Кримський, вважав 1482 р., коли татари спустошили Київ. Із подій кінця XV сторіччя вчений згадує триразове вторгнення ординців у Руське воєводство в 1497, 1498 (двічі) роках та про татарські спустошення Поділля, Волині, Галичини й Холмщини восени 1500 року, коли ординські загоны дійшли аж до Вісли і захопили 50 тис. ясиру [15, с. 162].

На основі книги Боплана та інших джерел автор розповідає про тактику татарського війська та боротьбу з нападниками К. Острозького, який провів 60 битв із татарами, в тому числі під Сокалем у 1519 р. та під Олеськом і Заліщиками у 1520 році [15, с. 162–168].

У цей час І. Крип'якевич цікавився і досліджував також питання українсько-татарських відносин середини XVII ст. Цій темі присвячена неопублікована стаття ученого «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» [20]. Оригінал статті І. П. Крип'якевича, написаної не пізніше 1924 р., зберігається в Інституті рукопису-Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. Х. – Спр. 15298–15299). У статті схарактеризовано систему оборони Південної України в часи гетьманства Богдана Хмельницького, степові татарські шляхи, союз із Кримом та інші питання українсько-татарських взаємин [20, с. 280, 287–290, 291–295, 299–302].

Низка історичних розвідок, дотичних порушеної тематики, з'явилася у другій половині XX – на початку XXI ст., що було пов'язано із процесом відродження наукових студій з історії України та краєзнавства у другій половині 50-х та в 60-х рр. XX ст., зумовлене вимушеним пом'якшенням тоталітарного режиму після осудження «культу особи», а на початку 90-х рр. XX ст. – у зв'язку із проголошенням незалежності України й недостатньою розробленістю цієї проблематики в регіональній історіографії. Переважну більшість творчих напрацювань складають статті, повідомлення й тези наукових конференцій.

На підставі історичних джерел та наукових праць підготовлена розвідка Ярослава Павловича Кіся «Легенди і факти про Роксолану» [9]. Автор статті утврджує думку про те, що своє прізвисько Роксолана українська бранка отримала від назви краю, звідки походила. Так, стверджує Кісь, називалася територія Руського і Белзького воєводств. На це вказують автори XVI ст. Себастьян-Фабіан Кльонович (бл. 1545–1602), Бернард Ваповський (1575–1535) та ін. А кардинал і папський нунцій Джовані Франческо Комендоні (1524–1584) прямо називає Львів столицею Роксоланії [9, с. 26]. Дослідник не погоджується з думкою історика Миколи Котляра про походження прізвиська Роксолана від назви кочового племені сарматського походження [13, с. 65]. Відкидає також назву Настя Лісовська, як не підтверджену джерелами й узятую з народних переказів. Проте не заперечує її походження із священничої родини, з чим також згодні Йозеф Гаммер, Ніколає Йорга і Агатангел Кримський [9, с. 26].

Далі вчений обґрунтовує версію захоплення Роксолани татарами між 1509–1516 рр., тобто у віці 10–15 років. Основним аргументом припущення є думка про те, що, перш ніж потрапити до султанського гарему, дівчині довелося пройти школу інтелектуальної підготовки в Істамбулі, де навчали музики, танців, співу, мов. Це було необхідно для підвищення продажної ціни [9, с. 27–28].

У 1520 р. Роксолана була вже дружиною Сулеймана Пишного, матір'ю п'яти дітей – Селіма, Баязета, Магомета, Дженгіза і дочки Міґрімаг. Результатом впливу Роксолани на турецьку політику щодо України і Польщі історик вважає і незначну кількість турецько-татарських нападів на українські землі, укладання мирних договорів з Портою (1525, 1530, 1533), запрошення польського короля до Істамбула на свято обрізання синів і весілля дочки у 1538 році [9, с. 29].

Завершується розповідь описом боротьби Роксолани за титул султана для своїх синів та вшанування пам'яті Роксолани в Туреччині [9, с. 30–31].

Певна увага українських радянських дослідників була звернута на питання про шляхи, якими ординці нападали на українські землі. Ця тема розкривалася в статтях Микити Думки [7], Ярослава Кіся [10], в довідкових виданнях радянської доби [26, с. 644; 27, с. 541]. Ще в 60-х роках Микита Думка підготував машинопис наукового повідомлення про ординські шляхи в українські землі [8].

У своїй історичній розвідці Думка подає стислий опис татарських шляхів, указує основні населені пункти на Покутському шляху, який проходив через Коломию, Тлумач, Тисменицю, Єзупіль. У Єзуполі, зазначає дослідник, він розгалужувався у напрямку на Бурштин, Рогатин, Бібрку, Львів. А другий рукав – на Галич, Калуш, Долину, Стрий, Дрогобич, Самбір і в Польщу. Часовий проміжок з 1632 по 1648 рік автор вважає періодом зменшення інтенсивності татарських нападів [7, с. 116–117].

У повідомленні Ярослава Павловича Кіся характеризуються особливості ординських шляхів. Вони не були звичайними дорогами, ні купецькими шляхами, а йшли вододілами, іноді малопомітні, часто широкі із різними змінюваними рукавами. Майже всі татарські шляхи брали свій початок з Перекопу. На Зборів, Залочів, Львів вів Кучманський шлях [10]. Чорний шлях простягався у напрямку Хмільника, Тернополя, Львова [26, с. 498].

Розглянуті дослідження засвідчують, що майже всі татарські шляхи прямували в галицькі землі, де їхнім основним об'єктом був Львів, а далі розходилися в напрямі Польщі та Угорщини.

Важливі аспекти проблеми татаро-турецьких нападів на галицькі землі Руського воєводства висвітлює історик Ярослав Дзира. Він автор текстологічного дослідження польських хронік, яке присвячене виключно татарським нападам, – «Татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського» [6]. Як видно з назви праці, в основі її написання твори Мартина (1495–1575) та Іохіма (1550–1599) Бельських і Матвія Стрийковського (1547–1582).

На початку історичної оповіді Дзира повідомляє про соціальне походження Бельських. Указує на їхню причетність до таємних матеріалів королівської канцелярії та рішення сейму, депутатом якого з 1595 року був Іоахім. Обидва Бельські служили у шляхетському війську (Мартин у 1534 р. на Волині), отже, були очевидцями подій. Тому їхні свідчення за XVI ст., коли хроністи писали як учасники подій або на підставі архівних документів, історики вважають найдостовірнішими. Відомості, почерпнуті з усних джерел, а також числові показники вимагають критичного ставлення [6, с. 84–86].

На відміну від Бельських, – пише Я. Дзира, – які не вказують, звідки взято той чи інший факт, Стрийковський робить покликання на історичні праці Яна Длугоша (1415–1480), Бернарда Ваповського, Матвія Меховського (1457–1532) та ін.

Виклад історичних подій здійснюється Дзирою за хронологічним принципом, починаючи з доби монголо-татарського панування з 1202 р. до кінця XVI ст. Перше вторгнення татар у межі Руського воєводства зафіксоване М. Бельським у 1442 році, коли орда дійшла аж до самого Львова, а в 1450 році до Городка й Белза. Великий ясир хан Сахмат набрав біля Львова у 1452 році [6, с. 87, 89–90].

Перша згадка про кількість захопленого ясиру, за спостереженнями Я. Дзири, належить до 1453 року, коли Бельські повідомляють, що орда забрала біля Луцька й Олеська 9 тис. осіб. На думку вченого, ця цифра дає можливість зорієнтуватися в приблизній кількості жертв одного нападу (не рахуючи вбитих) [6, с. 90], тоді як дані Стрийковського і Бельських про 100 тисячний ясир, захоплений семитисячним

військом у 1474 році біля Збаража, Галича, Глинян, Гологор [6, с. 91], виглядає явним перебільшенням. Адже малоімовірною є можливість навіть транспортування до Криму такої маси людей, котра могла лише завдяки своїй кількісній перевазі (більш як у 10 разів), при першій ліпшій нагоді розправитися із супроводом і розбігтися в різні боки. Це повідомлення може вказувати хіба що на більший, ніж звичайно, полон (10-20 тис.).

Завершується опис подій XV ст. турецько-татарськими набігами в Руське воєводство у травні, червні та листопаді 1498 р.

На початку XVI ст. ординці (30 тис. осіб) здійснили напад на міста Ярослав, Ряшів, Радинно та ін. За даними Бельських, це сталося в 1502 році, Стрийковський пише, що в 1503 р. Переглядаючи хроніку татарських вторгнень у першій половині XVI ст., автор наводить свідчення хроністів про масштабні набіги орди (2 тис. осіб) у березні 1515 р. на Тербовлю, а в червні 1516 – в район Буська, звідки 25-30-тисячне військо розійшлося на 40 миль у різні боки для грабежу, а потім подалося в Карпати. Причиною нового нападу, на думку Бельських, була легковажність і ледачість шляхти, тому для покращення оборони вони пропонують почергове несення служби кожним воєводством [6, с. 92–96].

При висвітленні опору турецько-татарським військам Я. Дзира фіксує головні сутички з ординцями, описані на сторінках хронік. Зокрема згадується бій під Тербовлю в 1516 році, де С. Лянцкоронський і Я. Творовський розбили татарський загін із 800 воїнів і звільнили ясир, сутичка біля Підгайців, де зазнав поразки ординський відділ із 500 воїнів. Розповідає про розгром польсько-українських військ (5 тис. осіб) 80 тисячною ордою під Сокалем у 1519 р., знищення турків під Рогатином у 1524 році та битву з татарами під Яворовом у 1589 р. [6, с. 94–96, 97, 101].

Описуючи татарський напад 18 серпня 1589 року, Бельський повідомляє, що ординські загоны спустошили українські землі до самого Львова, сутички з чапудами відбулися біля Буська, Дунаєва, Галича і Яворова. Цікавий епізод знаходить Я. Дзира у хроніці Бельських про участь жінок у боротьбі з татарами. Поголивши голови і одягнувши чоловічий одяг, жінки мужньо билися з нападниками біля Прохницького замку. Далі дослідник зазначає оригінальність тактики вданого відступу, яка принесла ординцям успіх у вересні 1575 року (в ясир потрапило 55,3 тис. осіб) [6, с. 100–101].

Про стратегічне значення татарського походу в липні 1594 р. вказує і той факт, що кримці зовсім не брали ясиру, який просто знищували, бо він міг затримувати рух війська, яке прямувало на допомогу туркам в Угорщину. Проходячи через Покуття, татари спалили міста Снятин, Тлумач, Тисменицю, Галич, Калущ, Долину, а біля Самбора навіть ухилились від бою, щоб виграти час, і поспіхом найважчою дорогою через Хуст рушили на Закарпаття [6, с. 101].

Підсумовуючи свій виклад, Я. Дзира робить висновок, що татаро-турецькі напади на українські землі були серйозною перешкодою нормальному розвитку матеріальних і духовних сил народу; призводили до незліченних людських втрат (лише в ясир за даними дослідника потрапило 564 тис. 074 особи); набіги стали причиною спустошення і знелюднення багатьох міст і сіл, призвели до втрати видатних пам'яток національної культури [6, с. 86, 102]. Усього за підрахунками автора за період із XIII–XVI ст. в Україну було вчинено 80 нападів, але ця цифра відносна, оскільки хроністи фіксували не всі наскоки турків і татар [6, с. 102], а, очевидно, лише ті, про які мали певні відомості.

Цікаві матеріали з історії боротьби проти татарських і турецьких набігів опублікували прикарпатські історики у збірнику, присвяченому 500-річчю українського козацтва, що вийшов у 1992 р. Тези доповідей міжвузівської конференції містять деякі повідомлення, що стосуються зазначеної тематики. Проблеми боротьби проти татарських набігів певну увагу приділили історики Олександр Марущенко та Ярослав Іванович Кісь. Марущенко у співавторстві із Ігорем Орихівським подали тези про стан вивчення Миколою Костомаровим питання боротьби козацтва проти турецько-татарського наступу на українські землі [17]. Джерельною основою висвітлення

порушеної Костомаровим проблеми, констатують автори, були не тільки історичні документи, а й численні фольклорні пам'ятки (історичні пісні, думи, перекази). Дослідники стверджують, що Костомаров на основі незаперечних фактів вдало розкрив значення боротьби козацтва проти османської і татарської експансії, справедливо вважаючи вдалі дії козаків як успіх національних збройних сил у боротьбі із зовнішнім ворогом. Висновок М. Костомарова аргументований аналізом військового мистецтва козаків, розглядом таких специфічних питань, як організація збройних сил, стратегія і тактика козаків, характеристикою озброєння козацького війська. Важливим, на думку істориків, є висновок Костомарова про те, що козацтво було не тільки військовою, але й значною політичною силою в міжнародних відносинах того часу [17, с. 66].

Серед матеріалів збірки привертає увагу й джерелознавче повідомлення Я. І. Кіся про початки боротьби козацтва з татаро-турецькою агресією у XV ст. [11]. Історик вважає, що саме рішучі дії козаків стримували войовничі наміри Кримського ханства і Туреччини. Серед авторитетних джерел, які висвітлюють ворожі набіги, автор вважає «Хроніку Польщі» Мартина та Іоахіма Бельських [11, с. 57]. Важливим джерелом для вивчення цієї проблеми, на думку дослідника, також є літописні джерела, які повідомляють про активну боротьбу з татарами в середині XV ст. старости Віндики з-під Львова, Теодора Бучацького на Волині, Матвія старости із Меджибожа [11, с. 57] та ін. Поряд зі згаданими наративами до найдавніших історичних джерел про боротьбу козаків з татарами історик відносить і документи, опубліковані в багатотомному збірнику «Архів Юго-Западної Росії». Матеріали цієї збірки містять відомості про захист волинської землі від татар князем С. Гольшанським у 1491 р., похід козаків на чолі із черкаським староствою і князем Б. Глинським на Очаків у 1493 р., перемогу К. І. Острозького над татарами і звільнення невільників під Очаковом у 1497 р. [11, с. 58].

На основі наведених джерел автор дійшов висновку про те, що козацтво заявило про себе як про військову силу, здатну дати відсіч ворогові, що саме «волинці», «черкаські», «місцеві люди», більшість яких склали козаки, були справжніми захисниками української землі [11, с. 58].

Матеріали Я. І. Кіся, присвячені зазначеній темі, знаходимо й у збірнику наукової конференції, присвяченій 1100-річчю Галича (1998). Повідомлення дослідника стосується татаро-турецького лихоліття на галицьких землях XV–XVI ст. [12]. Визначаючи чинники татарських набігів, Я. І. Кісь справедливо стверджує, що «в умовах загрози ординського спустошення українські землі були надійним щитом («буфером») захисту країн Східної Європи від турецького вторгнення» [12, с. 35].

Успіх ординцям під час їхніх набігів, на думку дослідника, забезпечувала добре відпрацьована тактика раптових грабіжницьких набігів у густозаселені райони Покуття, спустошивши яке, татари відкривали собі шлях углиб Руського воєводства і польських етнічних земель [12, с. 35].

Спираючись на матеріали хроніки Мартина Бельського, початком ординських вторгнень автор вважає 1574 р., коли татари дійшли до Галича, Кам'янця, Збаража. А першим турецьким вторгненням – похід османів у квітні 1498 р., власне, то був спільний турецько-татарський напад [12, с. 35–36].

На завершення повідомлення дослідник дає хронологічний перелік татарських набігів (листопад 1498, 1516, 1520, 1524, 1589, 1594 рр.). У листопаді 1498 р. нападники також досягли Галича і Дрогобича, а в серпні 1589 р. між татарами і польськими жовнірами відбулася збройна сутичка біля Галича, хоча остаточно ординці були розбиті на зворотному шляху на півдні країни [12, с. 35–36].

Яскравим віддзеркаленням стану вивчення зазначеної проблеми на зорі незалежності України є дослідження львівського історика Ярослава Дашкевича. Вартісною узагальнювальною працею ученого, дотичною ворожих наїздів, є історико-методологічна його розвідка, присвячена демографічним втратам населення унаслідок турецьких і татарських набігів на Україну в XV–XVII ст. [5].

Актуалізуючи проблему, історик зауважує, що ясир з України протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення й активних міграційних зрушень, вка-

зується, що об'єктом самостійних історичних досліджень зазначена проблема стала порівняно недавно [5, с. 40].

«Успішне розв'язання дослідницьких питань, на думку вченого, залежить від впорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну, з визначенням їхньої хронології, напрямків і шляхів походів, території охоплення, чисельності напасників, і ясиру – захопленого або звільненого, кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл» [5, с. 41].

Окресливши в загальних рисах джерельну базу досліджень проблеми ясиру, дослідник, услід за турецьким істориком Мустафою Наїма, причиною наїздів вважає демографічне перенаселення Криму. Розглядаючи татарські напади як справжній промисел, Я. Дашкевич докладно характеризує тактику нападників та систему оповіщення. Одним із сигналів про завершення вибирання ясиру був дим і вогонь палаючих українських міст і сіл. Далі мовиться про транспортування невольників. У разі наближення переслідувачів, які могли відбити ясир, невольників знищували. Вдалим похід вважався тоді, коли татарський воїн приводив із походу не менше 25 невольників [5, с. 42, 43].

За чисельністю учасників нападу Я. Дашкевич визначає категорії нападів: великі походи здійснювали армії, очолювані володарями, – це були операції стратегічного значення. Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20–30 тис. воїнів, невеликими – в 2–3 тис. вершників, дрібними 100–300 осіб. «Але чисельність напасників, – застерігає історик, – неможливо механічно спроекувати на величину ясиру» [5, с. 43].

Необ'єктивними, на думку дослідника, є свідчення джерел про втрати під час боїв з татарами, коли хроністи часто перебільшували число розбитих і применшували кількість власних військ. «Кожне число, – зауважує Я. Дашкевич, – вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників» [5, с. 43].

Підсумовуючи, учений зупиняється на наслідках татарського лихоліття. Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі. Напади вплинули на зміну соціальної та етнічної структури населення України. Населення тікало до Молдавії, де загроза нападів була меншою, а на спустошених місцях з'являлися переселенці із перенаселеної Мазовії. Ясир із України сприяв збільшенню українського населення в Криму та його відносній українізації. Загальні втрати населення українських земель за досліджуваний період обчислені Я. Дашкевичем, сягають 2–2,5 млн схоплених і вбитих [5, с. 45–46].

Загалом дослідження Я. Дашкевича засвідчує, що проблема ясиру потребує подальшої розробки й ретельного опрацювання низки питань, а саме: упорядкування й систематизації хронології турецьких і татарських набігів, моделювання їхньої типології, вироблення об'єктивних критеріїв обчислення чисельності нападників і людських втрат, спричинених набігами, матеріальних збитків, завданих нападами тощо.

Певні дослідження історії турецьких і татарських наїздів на Галицьку землю у XV–XVII ст. були проведені Володимиром Грабовецьким у контексті написання ним багатотомної «Історії Прикарпаття» та нарисів із минулого окремих населених пунктів краю. Огляд творчих напрацювань історика до 1997 р. здійснено в окремій нашій статті [25]. Продовжуючи наукові розробки історії прикарпатських поселень, автор ще не раз зупинявся на питанні татарського лихоліття в краї [2, с. 23–29; 89–92; 3, с. 44].

1100-річному ювілею Галича була присвячена публікація історичної оповіді Івана Левицького (1850–1913) «Поразка татарів під Мартиновом у 1624 р.» (1882) з історичною передмовою Богдана Гавриліва, Ярослава Кіся та Василя Педича [1]. Стисло охарактеризувавши значення джерельних відомостей «Хроніки Польщі» Мартина та Іоахіма Бельських та істориків, які попередньо торкалися проблеми татарських набігів (Д. Яворницького, М. Драгоманова, В. Грабовецького, Я. Кіся), автори подали стислий огляд хронології нападів орди (1498, 1516, 1589, 1594 (*у книзі помилково зазначено 1584 р., тоді як має бути 1594*), 1612, 1618, 1621, 1624 рр.). Далі

дослідники констатують, що в першій чверті XVII ст. татари вчинили 32 зимових і літніх набіги. Їхню увагу акцентовано на перемозі, здобутій козацьким і польським військом, шляхетським ополченням над татарами під Мартиновом, що поблизу Галича, 20 червня 1624 р., схарактеризовано тактику воєнних дій ординців і долю невільників [1, с. 3–7].

У другій частині передмови подано біографічні відомості про І. Левицького та його працю над «Галицько-руською бібліографією» і бібліографічним словником видатних діячів Галичини і лише один абзац присвячено нарисові про перемогу польсько-козацьких військ гетьмана Станіслава Конецпольського (1591–1647) під Мартиновом у 1624 р., у наслідок якої звільнено велику кількість дітей [1, с. 8–10].

Загалом розглянута передмова має характер краєзнавчої розвідки, у її історичній частині відсутні підрядкові посторінкові покликання на джерела. Оповідання І. Левицького автори вважають документальним нарисом, при цьому не аргументуючи підстав для такого твердження. На наш погляд, ця переможна битва над татарами вартує ґрунтовнішої історичної студії.

Питання соціально-демографічних наслідків ворожих вторгнень торкався львівський історик Петро Сіреджук. Досліджуючи процес заселення Галицької землі у XIV–XVIII ст., автор на основі актового матеріалу підготував низку статей [21–24], у яких робиться висновок про те, що одним із найтрагічніших наслідків татаро-турецьких нападів на галицькі землі була втрата міськими поселеннями статусу міст, припинення міського життя взагалі. Так, наприклад, було з містечком Нижнів, у якому на цілих 80 років завмерло міське життя, після чого населений пункт отримав статус села [21, с. 107].

Виникнення міст дослідник пов'язує з оборонними потребами та розвитком промислів. Дає перелік назв міст і дат спустошення їх ординцями [21, с. 106–109].

Історик, простежуючи стан заселення Снятинщини у XVI–XVIII ст., приходять до висновку, що саме турецько-татарські напади та епідемії були головними причинами низького рівня залюднення цього краю. Висновок аргументовано хронологією потерпіла від нападу татар у 1589 р. А в 1603 р. татари спустошили села Баранів-Келихів, Ганьківці, Задубрівці, Новоселицю, Олешків, Тулуків та місто Олександрію. Під час нападу 1609 р. ординцями були повністю знищені Попельники, Смуків, Хлібичин. У 1620 р. здобиччю орди стали міста Заболотів, Кулачківці, Снятин, сплюндровано села Борщів, Іллінці, Новоселиця [24, с. 53].

Спустошливим був набіг татарської орди у 1626 р., під час якого збитків зазнали колишнє містечко (тепер село Стецева), а село Підвисоке зовсім знесене з лиця землі. Під час ординського наїзду мурзи Бека у 1691 р. урочищами стали села Будилів, Драгасимів, Завалля, Княже, Русів, Стецева, Тучапи і Франківці. А у селі Микулинці уціліло тільки 4 родини [24, с. 54]. Загалом лише в зазначені роки ординці спустошили на Снятинщині 24 населених пункти.

Із досліджень автора видно, що ординські набіги завдавали не лише економічних збитків, а були й серйозним фактором значних демографічних втрат прикарпатського краю, низка поселень припинила своє існування, перетворившись на звичайні урочища, інші втратили колишній статус міст.

Сьогодні питанням ординських і османських вторгнень на Прикарпаття активно цікавиться учений-етнограф Михайло Паньків. Він автор книги «Текла кровця по Україні» [18], у якій на основі зібраних топонімів, легенд, переказів і пісень висвітлено татарські напади на Прикарпаття в XV–XVIII столітті. Вартісна праця вченого «Текла кровця...», заснована на результатах польових досліджень і фольклорних джерелах, буде розглянута в окремій розвідці.

Є у творчому доробку історика дослідження під назвою «Татарське лихоліття на Тлумачині», присвячене 800-літньому ювілею міста Тлумача [19]. Основою джерельного підтвердження наведених автором фактів є народні перекази та історичні дослідження попередників. Суттєво доповнити джерельну базу дослідження могли б також матеріали люстрацій Галицької землі, археографічні публікації документів,

праці Садока Баронча й польських істориків та ін. Свою оповідь автор розпочинає з княжих часів, згадуючи про монгольське нашествя на українські землі в 1239–1241 рр. Але основні події розвідки охоплюють другу половину XV – початок XVIII ст., однак в дійсності хронологія описуваних подій завершується 1699 роком. Автор переконаний, що це була 300-літня війна українців і татар, яку дослідник трактує як прояв геноциду щодо українців [19, с. 19, 23]. Певною мірою можна погодитися з автором, оскільки під час ворожих нападів помітними були ознаки знищення генофонду України, які чітко проявлялися в захопленні ясиру, в поневоленні молодих та знищенні малолітніх і літніх людей.

Важливим чинником проникнення ординців у Галицьку землю, на думку автора, є недостатня військова захищеність цих теренів, при цьому найвразливішими були мешканці сільських поселень (*наявні укріплені двори не могли гарантувати безпеки. – І. Т.*), тоді як міщани мали змогу заховатися за мурами замків і фортець [19, с. 19].

Докладно висвітлює автор ординські шляхи на Прикарпаття (Моравський, Чорний, Кучманський), але найпривабливішим для степовиків був Волоський або Золотий шлях, бо забезпечував нападникам найбільшу здобич. Цей шлях називається ще й Покутським, бо проходив через територію Покуття. Татари, виступивши із Буджацького степу, йшли правим берегом Дністра через Бессарабію до Снятина, а далі – на Городенку, Обертин, Тлумач, Тисменицю. Інший його рукав скеровано на Коломию, Тлумач, Тисменицю, Єзупіль, Галич, тобто був паралельним Галицькому соляному шляхові. Із Галича головний напрям Покутського шляху спрямовано на Бурштин, Рогатин, Львів. Інше його відгалуження із Галича проходило на Калущ, Стрий, Дрогобич, Самбір, Львів [19, с. 19; 7, с. 116–117].

Отже, цей татарський шлях проходив найбільш густозаселеними районами Галицької землі й замикався на воєводському центрі – Львові. Обидва його напрямки з різних сторін охоплювали Тлумаччину.

За спостереженнями дослідника, менш вразливими були наддністрянські села, захищені мережею оборонних замків (Михальчівський (1439 р.), Чернилецький (поч. XVII ст.), Раковецький (1639 р.), Палагицький (поч. XVI ст.), Нижнівський (1531 р.) та ін. Друга лінія оборонних замків включала Вовчківський (кін. XVII ст.), Гвіздецький (1526 р.), Корчаківський (Отинійський) (1610 р.), Обертинський (кін. XVII ст.), Тлумачський (XV ст.) [19, с. 19–20].

Найбільше татарських нападів, на думку Михайла Паньківа, відбувалося вздовж середньої смуги Прикарпаття від Карпат до Городенки, Вікна, Обертина, Тлумача, Чешибісів (Єзуполя). Ця смуга була найбільш залюднена, із розвинутим землеробством і тваринництвом, ремеслами і промислами, багатими містами й містечками. Провідниками нападників були цигани, які добре знали розташування покутських сіл [19, с. 20].

Далі історик подає хронологію турецьких і татарських набігів 1498–1699 років, але остаточне їхнє припинення пов'язує із захопленням Криму Росією у 1783 р. Найбільшу увагу автора привернули події 1594 р., а от при описі подій 1572 р. дослідник був дещо необачним, зазначивши на сторінці 21, що цього року «війська Яна Собеського розбили ординців...» [19, с. 20–22]. Насправді ж розбити ординців цього року Ян Собеський не міг аж ніяк, бо народився він лише 17 серпня 1629 р. в Олеському замку. За даними історика, під час Хотинської війни 1621 р. нападники завдали збитків багатьом містам і містечкам, спустошень зазнали тоді Жуків і Хотимир [19, с. 23].

Удало описує дослідник і тактику дій ординців під час нападу на українські села й захоплення здобичі, знищення немовлят, долю невільників [19, с. 22–23].

До руйнівних наслідків татарських нападів автор справедливо відносить і втрату міського статусу населеними пунктами краю. До таких належать містечка Вікно, знищене у 1621 р., Жуків і Хотимир, спустошені 1623 р. [19, с. 23].

Далі, спираючись на матеріали топоніміки, історик наводить цікаві відомості про засоби оповіщення населення щодо наближення орди, однією із ознак цього були сполохані птахи, які здіймалися в небо і видавали місцезнаходження нападників. Але найбільш надійними були так звані фігури-стражниці, на яких вартові, помі-

тивши ворога, запалювали сигнальні вогні. Мікротопоніми із назвою «Стражниця» автор розвідки зафіксував у селах Нижнів і Підвербці. Ці споруди встановлювали на спеціальних насипах – могилах, насипаних на рівнинній місцевості в якості підвищення [19, с. 23].

Загалом народні перекази й легенди, топоніми автор справедливо поділяє на реальні, що відповідають історичним подіям і верифікуються іншими джерелами, і нереальні (видумані), коли незрозумілі й призабуті назви місцевостей мешканці сіл і міст штучно пов'язують із татарським лихоліттям. До таких, наприклад, належить романтичний переказ про річку Чорняву, що протікає повз с. Жуків, у якому побутує згадана оповідь, згідно з якою дівчина-красуня ціною власного життя врятувала односельців від татарського полону. Такі оповіді, на думку автора, мають виховне значення [19, с. 23].

За спостереженнями дослідника, відомості мікротопоніміки свідчать про існування оборонних замків у селах Буківна, Грушка, Ісаків, Підвербці. А про татарські набіги на Тлумаччину автором зафіксовано мікротопоніми в десяти селах району [19, с. 23].

Завершуючи дослідження, автор стверджує, що населені пункти в зазначеному часі постійно піддавалися ворожим набігам. Найчастіше нападів ординців зазнавали південні околиці Тлумаччини. Набіги гальмували розвиток продуктивних сил краю. Українсько-татарська війна спричинила появу козацтва – могутньої мілітарної сили, яка була ефективним стримуючим фактором, здатним реально протистояти нападникам [19, с. 24].

Загалом розглянута розвідка є вартісним дослідженням, за посередництвом якої до наукового обігу введено маловідомі джерела фольклорного походження та мікротопоніміки, які, звісно, потребують перевірки й підтвердження історичними документами або археологічними матеріалами.

У цілому вчені Прикарпаття мають певний творчий доробок у дослідженні проблеми турецьких і татарських набігів на Україну. Майже усі розглянуті публікації охоплюють здебільшого терени Галицької землі та інших земель Руського воєводства. Помітним є намагання авторів усталити початковий хронологічний відлік ординських вторгнень. Розглянуті дослідження засвідчують увагу дослідників щодо людських і матеріальних втрат, спричинених нападами. Новацією є залучення до наукового обігу матеріалів ономастики й топоніміки. Більшість дослідників основну увагу звертала на хронологію і перебіг татарських набігів, військові сутички з татарами, захоплення ясиру.

У плані розширення тематики досліджень варто було б також простежити соціально-демографічні та економічні наслідки наїздів для XV–XVI ст. та другої половини XVII ст., втрати пам'яток історії і культури краю та ін.

Важливою справою в подальшому вивченні цієї теми могло б стати створення синтетичної праці, присвяченої історії турецьких і татарських наїздів на українські землі, дослідження археографічної спадщини, узагальнення досягнень зарубіжної україніки із цієї проблеми тощо.

1. Гаврилів Б. М., Кісь Я. І., Педич В. П. Татарське лихоліття на Прикарпатті. Історична передмова до видання І. Левицький «Поражение татаров под Мартиновом в 1624 році» / Б. М. Гаврилів та ін. – Івано-Франківськ, 1998. – 40 с.

2. Грабовецький В. В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 224 с.

3. Грабовецький В. В. Іванівці. Літопис села над Прутом. До 485-річчя заснування / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 255 с.

4. Дашкевич Я. Р. «Історія українського війська» – проблематика, автори, видавці» / Передмова до четвертого репринтного видання // Крип'якевич І. П. та ін. Історія українського війська. – К., 1992. – С. 3–8.

5. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-

- демографічна проблема / Я. Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 40–47.
6. Дзира Я. І. Татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського / Я. І. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.
7. Думка М. С. Татарські шляхи / М. С. Думка // Жовтень. – 1970. – № 2. – С. 114–117.
8. Думка М. С. Про так звані татарські шляхи. Машинопис (1968) // М. С. Думка // Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – Кн. 3. – С. 228–238.
9. Кісь Я. П. Легенди і факти про Роксолану / Я. П. Кісь // Архіви України. – 1970. – № 6 – С. 25–31.
10. Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. / Я. П. Кісь // Жовтень. – 1986 – № 4. – С. 134–136.
11. Кісь Я. І. Історичні джерела про початки боротьби козацтва з татаро-турецькою агресією на Україну у XV ст. // 500 річчя українського козацтва і Галичина: матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 57–58.
12. Кісь Я. І. Татарсько-турецьке лихоліття в XV–XVI ст. на Галицьких землях / Я. І. Кісь // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. – Івано-Франківськ : Лілея НВ. – 1998. – С. 34–36.
13. Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Роксолана / М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький // Шляхами віків. Довідник з історії України. – К., 1993. – 380 с.
14. Крип'якевич І. П., Гнатевич Б. П., Стефанів З. П. та ін. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х р. XX ст.). – Львів, 1936. – 288 с.
15. Крип'якевич І. П., Гнатевич Б. П., Стефанів З. П. та ін. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х р. XX ст.) / Упорядник Б. З. Якимович / 4-е вид. змін. і допов. – Львів : Світ, 1991. – 702 с.
16. Кучманський шлях / Радянська енциклопедія історії України : в 4 т. – Т. 2. – К., 1970. – 582 с.
17. Марущенко О. В. Костомаров М. І. Про боротьбу українського козацтва проти турецько-татарської агресії / О. В. Марущенко // 500-річчя українського козацтва і Галичина : матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 65–66.
18. Паньків М. І. Текла кровця по Вкраїні (топоніми, легенди, перекази та пісні про татарські напади на Прикарпаття з середини XV до початку XVIII ст.) / І. М. Паньків. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2013. – 224 с.
19. Паньків М. І. Татарське лихоліття на Тлумачині (друга половина XV – початок XVIII ст.) / М. І. Паньків // Тлумач: історія та сучасність : матеріали / Тлумачської райдержадміністрації та ін. – Тлумач-Івано-Франківськ : Злагода, 2014. – С. 18–25.
20. Ричка В. М., Горішній П. А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» / В. М. Ричка, П. А. Горішній // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – Т. 5. – С. 280–305.
21. Сіреджук П. С. Містечка, яких немає / П. С. Сіреджук // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 106–110.
22. Сіреджук П. С. Заселення Сколівщини / П. С. Сіреджук // Сколівщина / за ред. С. Павлюка. – Львів : Інститут народознавства НАН України. – 1996. – С. 28–33.
23. Сіреджук П. С. З минулого Косівщини / П. С. Сіреджук // Старожитності Косівщини : історичні нариси / упоряд. Л. Вардзарук. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 3–21.
24. Сіреджук П. С. Народонаселення Снятинщини колись і тепер / П. С. Сіреджук // Наукові записки. Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Івано-Франківськ : Місто-НВ. 2003. – С. 47–65.
25. Тимів І. М. Татарщина у дослідженнях академік В. Грабовецького / І. М. Тимів // Матеріали Третьої Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия : Вік, 1997. – С. 85–87.

26. Чорний шлях // Радянська енциклопедія історії України : в 4-х т. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.

27. Чорний шлях // Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. – К., 1987. – Т. 3. – 736 с.

Турецкие и татарские набеги XV–XVII вв. на украинские земли в научных исследованиях ученых Прикарпатья

В статье рассмотрено творческие наработки ученых-историков Львова и Ивано-Франковска по изучению проблемы турецких и татарских набегов на украинские земли в XV–XVII вв. Осуществлено историографический обзор их научных публикаций по обозначенной тематике, проанализировано вопросы, которых касались в своих исследованиях историки, показано особенности развития темы, уточнено отдельные факты, относящиеся к ордынским набегам, обобщено научные наработки ученых, определено направления дальнейших исследований по данной теме.

Ключевые слова: историография, турки, татары, набеги, исследования, опустошения, потери.

Turkish and Tatar invasions to the Ukrainian Territories in XV–XVII centuries as a part of the Precarpathian scientists' investigations

The article represents the creative works of the historians from Lviv and Ivano-Frankivsk. It pays attention to the analysis of the problem of Turkish and Tatar invasions to the Ukrainian territories in XV–XVII centuries.

The article also carries the historical and graphical review of the historians' scientific publications of the certain theme. The questions investigated by the historians are analyzed. The peculiarities of the theme development are mentioned. Some facts, connected with the Horde army invasions are made more exact. The scientists' scientific work is generalized and the directions of the further investigations, in this theme, is determined.

Key words: historiography, Turks, Tatars, invasions, investigation, devastation, casualties

